

ԱՂԱՎՆԻ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

**ՉԻՆ-ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՀՐԹԻՌԱՅԻՆ
ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՉ**

Նախքան 1979թ., Չինաստանի ժողովրդական Հանրապետությունը սատարում էր հարավ-արևմտյան Ասիայում ԱՄՆ-ի օգնությամբ հզորագույն ռազմական ուժ դառնալուն ուղղված Իրանի շահի ջանքերը, սակայն Իրանի Իսլամական հեղափոխությունից հետո, Պեկինն իր աջակցությունը հայտնեց Խոմեյնու զխափորած իսլամական հեղափոխությանը: Ըստ էության, Չինաստանը հաշվի էր առնում Իրանի կարևոր ռազմավարական դիրքը, Միջին ու Մերձավոր Արևելքում (ՄԱ), ինչպես նաև ողջ Ասիայում Թեհրանի աճող ազդեցությունն ու իսլամական աշխարհի առաջնորդի դերի նկատմամբ նրա հավակնությունները¹: Թեև Իրանի Իսլամական Հանրապետության (ԻԻՀ) նոր ղեկավարությունը թերահավատությամբ էր վերաբերվում Պեկինին՝ շահի հետ նախկինում ունեցած հարաբերությունների պատճառով, այնուհանդերձ դա արգելք չհանդիսացավ երկու երկրների միջև 1979թ. մարտին դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման համար²:

Սակայն եթե 1978թ-ից ի վեր երկրի արդիականացման ուղին բռնած ՉԺՀ-ը համարձակ քայլեր ձեռնարկեց իր տնտեսության ազատականացման, բաց տնտեսության վարման, խաղաղ համագոյակցության սկզբունքի և անկախ արտաքին քաղաքականության իրականացման ուղղությամբ՝ միաժամանակ ԱՄՆ-ի հետ կայուն հարաբերություններ պահպանելով, ապա իսլամական հեղափոխությունից հետո Իրանն աչքի ընկավ իր ռազմատենչ կրոնական գաղափարախոսությամբ և ստատիստիկ տնտեսական քաղաքականությամբ՝ հյուժիչ պատերազմի մեջ մտնելով Իրաքի հետ և թշնամական հարաբերություններ պահպանելով ԱՄՆ-ի հետ³:

Ի դեպ, Չինաստանն Իրանի հետ իր կապերը զարգացնում էր ոչ ի վնաս ԱՄՆ-ի հետ հարաբերությունների՝ գիտակցելով, որ ԱՄՆ-ը միակ ուժն է, որին կարող է ապավինել Ծոցում խորհրդային ծավալապաշտական ջանքերին հակադրելու նպատակով: Պեկինը միաժամանակ օգտագործում էր ցանկացած հնարավորություն Թեհրանի հետ հարաբերությունների բարելավման նպատակով՝ ողջունելով ոչ միայն Իրանի ներքին գործերին Մոսկվայի միջամտության դեմ Խոմեյնու գրաված դիրքորոշումը⁴, այլ խորհրդային ռազմական օգնությունից վերջինիս հրաժարումը⁵:

ԽՍՀՄ-ի աֆղանական ներխուժումից հետո Պեկինն ավելի մեծ շահագրգռվածություն հանդես բերեց Իրանի հետ կապերի ամրապնդման ուղղությամբ⁶։ Պեկինի կարծիքով՝ ԽՍՀՄ-ի ձգտումը «դեպի հարավ»՝ Ծոցի և Արաբական թերակղզու, ինչպես նաև աֆրո-ասիական ծովային ուղիների նկատմամբ վերահսկողության հաստատման նպատակ էր հետապնդում⁷։ Տարածաշրջանում տնտեսական և ռազմա-քաղաքական էական ազդեցության բացակայության պայմաններում ԶժՀ-ը ստիպված էր ապավինել հակախորհրդային քարոզչությանը և ԽՍՀՄ-ի դեմ պայքարում ՄԱ-ում Վաշինգտոնին առավել մեծ դերի վերապահմանը։

Ինչ վերաբերվում է 1980-88թ. իրան-իրաքյան պատերազմի նկատմամբ Չինաստանի պաշտոնական դիրքորոշմանը, ապա այդ ուղղությամբ Պեկինի առաջին արծազանքը կապված է ԶժՀ-ի վարչապետ Չաո Ջիյանի՝ 1980թ. սեպտեմբերի 23-ի հայտարարության հետ, որի համաձայն՝ Իրանն ու Իրաքը ԶժՀ-ին բարեկամ երկրներ էին հայտարարվում⁸։ Պեկինը խիստ չեզոք դիրքորոշում էր որդեգրել իրան-իրաքյան հակամարտության նկատմամբ՝ հանդես գալով երկու երկրների միջև ռազմական գործողությունների արագ դադարեցման օգտին։ Մինչդեռ իրան-իրաքյան պատերազմը որոշակի դժվարություններ ստեղծեց ԶժՀ-ի և Իրանի միջև հարաբերություններում՝ կապված Իրաքի հետ Պեկինի դրական հարաբերությունների պահպանման հետ⁹։

Նշենք, որ Չինաստանը խրախուսում էր ԱՄՆ-ի և Իրանի միջև բարեկամական հարաբերությունների վերականգնումը՝ Ծոցի տարածաշրջանում և Արաբական թերակղզում պատերազմի տարածումը կասեցնելու և ԽՍՀՄ-ի հնարավոր ներգրավվածությունը տարածաշրջանային զարգացումներին կանխարգելելու նպատակով։ Պեկինի կարծիքով՝ իրան-իրաքյան պատերազմը փոխադարձ հյուժիչ պատերազմ էր, որի միջազգայնացման դեպքում պատերազմի հորձանուտը նորանոր երկրների ներգրավումը կարող էր նաև գերտերությունների միջամտության պատճառ ծառայել՝ լուրջ սպառնալիք ներկայացնելով ՄԱ-ի և համաշխարհային խաղաղությանը։ Տվյալ դեպքում Իրանն ու Իրաքը, գերտերությունների խաղում ծառայելով իբրև շախմատային զինվորներ, կդառնային նրանց մրցակցության զոհը¹⁰։

Հայտնի է, որ պատերազմը սպառնալիք ստեղծեց տարածաշրջանից նավթի արտահանմանը, հատկապես 1983թ. տանկերային պատերազմի ընթացքում, երբ Իրանը սպառնաց փակել Հորմուզի նեղուցը և արգելել քուվեյթյան նավթային տանկերների նավարկությունն այլ պետությունների դրոշների տակ¹¹։ Պատերազմի ընթացքում Պեկինը հերքեց չինական նավերի վարձակալման կամ քուվեյթյան տանկերները չինական իշխանությունների անվան տակ նավարկելու քուվեյթի խնդրանքը՝ հետամուտ լինելով Իրանի ու Իրաքի միջև իր կողմից որդեգրած չեզոք և «ակտիվ միջնորդական» քաղաքականությանը։ Ի տարբերություն ՄԱԿ-ի ԱՆ-ի մյուս անդամ-երկրների, Չինաստանը հրաժարվում էր նավթային տանկերների էսկորտի սուր պայքարից։ ԶժՀ-ը ՄԱԿ-ի ԱՆ-ի առաջին անդամն էր, որը ՄԱԿ-ի ԱՆ-ի 1987թ. հուլիսի 20-ի 598-րդ բանաձևի¹² ընդու-

նույնից հետո հատուկ պատվիրակ ուղարկեց Իրան՝ պատերազմող կողմերին հակամարտության խաղաղ կարգավորման շուրջ հրադադար հաստատելու և բանակցություններ սկսելու ուղղությամբ համոզելու առաքելությամբ¹³:

Այնուհանդերձ, իրան-իրաքյան պատերազմի ընթացքում որդեգրած «ակտիվ միջնորդական» քաղաքականությունն արգելք չհանդիսացավ, որպիսի իր տնտեսության արդիականացման գործի նյութատեխնիկական ապահովման նպատակով 1980-ականների սկզբից Չինաստանը աննախադեպ չափերով զենք վաճառի ՄԱ-ի երկրներին՝ այդ թվում Իրանին և Իրաքին¹⁴: Խնդիրն այն է, որ իրան-իրաքյան պատերազմը Պեկինի համար միաժամանակ ՄԱ-ի զենքի շուկա ներթափանցման հազվադեպ պատուհան էր ստեղծում¹⁵: հնարավորություն ընձեռելով Չինաստանին դառնալու Իրանի միջազգային մեծավորագույն գործընկերը¹⁶ և սովորական սպառազինությունների ու զանգվածային ոչնչացման զենքի մատակարարման գլխավոր աղբյուրը¹⁷: Նշենք, որ պատերազմող կողմերին զենք վաճառելու հարցում Մոսկվայի դժկամությունը և Արևմուտքի կողմից Իրանի նկատմամբ կիրառվող էմբարգոն այն կարևոր գործոններն էին, որոնք ՉԺՀ-ի կողմից զենքի վաճառքի հնարավորություն ստեղծեցին¹⁸: Ընտրություն ունենալու դեպքում Թեհրանը բնականաբար կգերադասեր զենք ձեռք բերել արևմտյան աղբյուրներից, սակայն Իրանին այլ ելք չէր մնում, քան անհրաժեշտ զենքի գնման նպատակով հայացքն ուղղել դեպի Պեկին¹⁹: Ելնելով իրան-իրաքյան պատերազմի արդյունքում իր ներքին ու արտաքին դժվարություններից, Իրանն ընդունեց ՉԺՀ-ի առաջարկած ռազմաքաղաքական և տնտեսական օգնությունը:

Թեև Պեկինը փորձում էր հերքել զենքի վաճառքի փաստն ԻԻՀ-ին՝ պնդելով, որ Թեհրանը չինական զենք է ձեռք բերում ազատ շուկայում, այնուհանդերձ, արևմտյան մամուլը համոզիչ տեղեկություններ ուներ Իրանի կողմից չինական զենքի գնման ուղղությամբ²⁰: Ենթադրվում էր, որ ՉԺՀ-ի և ԻԻՀ-ի միջև կնքված պայմանագրի համաձայն՝ Պեկինը Թեհրանին վաճառել է չինական "F-6" տիպի 12 ինքնաթիռներ և "T-59" տիպի 200 տանկեր, ինչպես նաև հակատանկային հրանոթներ և զենիթային հրթիռային սարքավորումներ՝ ընդհանուրը 1.6 մլրդ ԱՄՆ դոլար արժողությամբ²¹:

1986թ. ամռանը Չինաստանն Իրանին տրամադրեց առաջին "HY-2" ("Silkworm") հականավային հրթիռները, որոնք Իրանը հաջողությամբ փորձարկեց 1987թ. փետրվարին²², իսկ 1987թ. մարտի 15-ին տրամադրեց «ցամաք-ցամաք» տիպի հրթիռներ: Ընդ որում, վերջիններիս մի մասն Իրանական Հեղափոխական Պահակազորը տեղադրեց Հորմուզի նեղուցի ափին՝ իրանական Բենդեր-Աբբաս հարավային նավահանգստից ոչ հեռու²³:

Իրանին "Silkworm" հրթիռների տրամադրումը մտահոգություն առաջացրեց Արևմուտքում, հատկապես Վաշինգտոնում՝ կապված այդ հրթիռները Ծոցում գտնվող ամերիկյան կամ նատոյական նավերի դեմ օգտագործելու հնարավորության հետ: Այդ էր թերևս պատճառը, որ ԱՄՆ-ի պետքարտուղար Ջորջ Շուլցը

1987թ. մարտին ՉԺՀ կատարած իր այցի ընթացքում չինացի ղեկավարներին փորձում էր համոզել Իրանին հրթիռներ չվաճառելու ուղղությամբ:

Հականավային թևավոր հրթիռների նկատմամբ ԱՄՆ-ի նավերի խոցելիությունն ակնհայտ դարձավ, երբ 1987թ. մայիսին իրաքյան "Exocet" հրթիռը ռմբակոծեց ամերիկյան "Stark" նավին: Նույն թվի հոկտեմբերին Իրանը "Silkworm"-ով հրթիռակոծեց լիբերիական դրոշի տակ նավարկող ամերիկյան տանկերը և ամերիկյան դրոշի տակ նավարկող քուվեյթյան բեռնատար նավը, որի արդյունքում տուժեցին նավապետն ու անձնակազմի 17 անդամներ: Ըստ էության, այս միջադեպն առավել մեծ վրդովմունք առաջացրեց ԱՄՆ-ում, քան Քուվեյթում²⁴:

Պեկինի կողմից "HY-2" վաճառքի դեմ պաշտոնապես բողոքարկեց Ռեյգանի վարչակազմը, այն դատապարտեցին նաև ամերիկյան լրատվամիջոցները: ՉԺՀ-ը լիովին հերքեց իր հասցեին ուղղված մեղադրանքները՝ դրանք անվանելով «անհիմն»: Եվ երբ Վաշինգտոնը վկայակոչեց Իրանի կողմից "HY-2" հրթիռների գնման փաստը, Պեկինը պնդեց, որ դրանք Իրանը ձեռք է բերել Հյուսիսային Կորեայից²⁵: Որոշ կարծիքների համաձայն՝ ՉԺՀ-ը 1987թ. դադարեցրել էր "Silkworm"-ի վաճառքն Իրանին, որն էլ հրթիռների ձեռք բերման նպատակով իր հայացքն ուղղել էր դեպի Հյուսիսային Կորեա: Ուստի չի բացառվում, որ հոկտեմբերին քուվեյթյան նավն Իրանը հրթիռակոծել էր Հյուսիսային Կորեայից ձեռք բերված հրթիռներով²⁶:

Այնուհանդերձ, ԱՄՆ-ի հետախուզական աղբյուրների համաձայն՝ "HY-2" տիպի մի շարք հրթիռներ Իրանը գնել էր անմիջապես ՉԺՀ-ից: 1987թ. հոկտեմբերի 22-ին Ռեյգանի վարչակազմը թեհում էր "Silkworm" հրթիռների վաճառքի շարունակման դեպքում Պեկինին սպառնաց ոչ միայն դադարեցնել ամերիկյան նոր տեխնիկայի և տեխնոլոգիայի տրամադրումը, այլ վերջինիս ընդգրկել ԱՄՆ-ին թշնամի երկրների ցանկում²⁷:

Հայտնի է, արդյո՞ք ԱՄՆ-ի ճնշումներն ունեցան ցանկալի արդյունք, թե՞ ոչ: Գործնականում ԱՄՆ-ը չկարողացավ Չինաստանից կորզել "HY-2"-ի վաճառքի հետ կապված որևէ հրապարակային հայտարարություն: Միևնույն ժամանակ, ենթադրվում է, որ 1987թ.-ից հետո Պեկինը քայլեր է ձեռնարկել Իրանին "HY-2"-ի վաճառքի կրճատման ուղղությամբ, կամ վաճառքի մասին գաղտնի տեղյակ է պահել ԱՄՆ-ին²⁸: Դեռ ավելին, 1988թ. մարտի սկզբին ԱՄՆ կատարած այցի ընթացքում ՉԺՀ-ի արտգործնախարար Ու Սյուեյյանը ԱՄՆ-ի նախագահ Ռոնալդ Ռեյգանին և պետքարտուղար Ջորջ Շուլցին հավաստիացնում է, որ Չինաստանն Իրանին "Silkworm" հրթիռներ այլևս չի վաճառի: Ամերիկյան մամուլը, Կենտրոնական Հետախուզական Վարչության՝ ԿՀՎ-ի տվյալների հիման վրա, 1988թ. մարտ-ապրիլ ամիսներին հայտնում է, որ 1987թ. աշնանից Չինաստանը դադարել է Իրանին հրթիռներ տրամադրել²⁹: Իբրև պատասխան քայլ, Ռեյգանի վարչակազմը 1988թ. մարտին մեղմացրեց ՉԺՀ ամերիկյան բարձր տեխնոլոգիաներ արտահանելու ուղղությամբ կիրառվող սահմանափակումները:

Այնուամենայնիվ, հակառակ հրթիռների վաճառքից հրաժարվելու ուղղությամբ Պեկինի տված երաշխիքներին, Չինաստանը 1988-1989թթ. շարունակեց

Իրանին "HY-2" տիպի հրթիռների վաճառքը: Ղեռ ավելին, Իրանը հայտարարեց, որ 1988թ. սկզբի դրությամբ արդեն ունեցել է "HY-2" և հակաճանաչված թևավոր հրթիռներ արտադրելու հնարավորություն³⁰:

1988թ. մարտին Ռեյզանի վարչակազմի բարձրաստիճան պաշտոնյաների հետ ԶԺՀ-ի արտգործնախարարի հանդիպումներից հետո Սպիտակ տան ներկայացուցիչը հայտնեց, որ «Չինաստանը խոստացել է հետամուտ լինել Իրանին վաճառվող զենքի վրա միջազգային էմբարգոյի մասին որոշմանը»³¹: Սակայն 1988թ. հունիսի 3-ին "The Washington Times"-ը, հղում անելով ԱՄՆ-ի բարձրաստիճան պաշտոնյայի, հայտնում է ԶԺՀ-ից Իրան չինական "Silkworm" հրթիռների մասնաբաժնի վաճառքի մասին: Մի քանի օր անց ԶԺՀ-ի ԱԳՆ-ի ներկայացուցիչը հերքում է թերթի տեղեկությունը՝ հայտարարելով, որ Չինաստանն արդեն վաղուց միջազգային շուկայի միջոցով վաճառված միջոցներ է կիրառել "Silkworm" հրթիռների առաքումն Իրան դադարեցնելու ուղղությամբ³²:

1989թ. հունիսի տիանանմենյան իրադարձություններից հետո ԱՄՆ-ն ու ԵՄ-ն էմբարգո կիրառեցին չինական զենքի վաճառքի դեմ: Սա 1980-ականների ընթացքում հակախորհրդային քաղաքականության շրջանի համագործակցությունից³³ շեղում էր: Վերջինիս համաձայն ԱՄՆ-ը, Իսրայելը և եվրոպական որոշ երկրներ Պեկինին զենք և ռազմական տեխնոլոգիաներ էին վաճառում՝ ելնելով Չինաստանի սահմանները ԽՍՀՄ-ի «ազդեցիկից պաշտպանելու անհրաժեշտությունից»³⁴:

Ղեռ ավելին, 1990-ականների սկզբների տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ Չինաստանի օգնությունը "HY-2" ծրագրի շրջանակներում շարունակվել է: Գործնականում զենքի ամմիջական առաքման փոխարեն, Պեկինն Իրանին սկսել էր օգնություն տրամադրել վերջինիս հրթիռների արտադրական կարողությունների կատարելագործման նպատակով, որն առավել մեծ վտանգ էր գնահատվում, քան պատրաստի զենքի տրամադրումը³⁵:

Որոշ տեղեկությունների համաձայն՝ Իրանը Հորմուզի նեղուցի հյուսիսային ափին 8-10 շարժական հրթիռակիրների վրա "HY-2" տիպի մոտ 100 հրթիռներ էր տեղադրել: Սակայն առավել մտահոգիչը, ըստ չհաստատված հետախուզական տեղեկությունների, 1992թ. սկզբին Իրանի տրամադրության տակ միջուկային մարտազինիկներով հանդերձավորված "HY-2" տիպի հրթիռների ամկայությունն էր:

Նշենք, որ բացի "HY-2" հրթիռներից, Չինաստանն Իրան-իրաքյան պատերազմի ընթացքում Իրանին տրամադրել է նաև "C-801" տիպի հակաճանաչված հրթիռներ: Որոշ աղբյուրների համաձայն՝ 1987-88թթ. Իրանը ԶԺՀ-ից ներկրել է "C-801" տիպի 100 հրթիռներ և 8 հրթիռակիրներ:

1991թ. Ծոցի պատերազմից հետո Իրանը ձեռնամուխ եղավ իր նավատորմի արդիականացման գործին, որի շրջանակներում նախատեսվում էր նաև ձԱԾ-Հժ կատարելագործված "C-802" հակաճանաչված թևավոր հրթիռներ ձեռք բերել: 1994 թվից ի վեր, Իրանի տրամադրության տակ են գտնվել "C-801" մոտ 200 հրթիռ-

ներ³⁶, որոնց հզորությունն ու դիպուկությունը Վաշինգտոնը լուրջ սպառնալիք էր դիտում Պարսից ծոցում տեղակայված ամերիկյան նավատորմի համար³⁷:

Ծոցի պատերազմից հետո Իրանի և Չինաստանի միջև 1992թ. և 1996թ. համապատասխանաբար երկու պայմանագրեր կնքվեցին, որոնց հիման վրա Պեկինը 1995-2005թթ. դարձավ Ռուսաստանից հետո Իրանի սովորական սպառազինության երկրորդ խոշոր մատակարարը: Նշված ժամանակահատվածում Իրան ներկրվող զենքի 18%-ը ստացվում էր ԶԺՀ-ից, որն այնուամենայնիվ չէր խախտում սովորական սպառազինությունների ոլորտում տարածաշրջանային հավասարակշռությունը³⁸:

1996թ. հուլիսի "Asian Intelligence Reports"-ի համաձայն՝ ԶԺՀ-ն Իրանին "C-801" և/կամ "C-802"-ի վրա հիմնված "Կարուս" անվամբ հականավային թևավոր հրթիռներ է տրամադրել: Իրանը չինական տեխնիկական աջակցությամբ սկսել է արտադրել չինական "FL-2" կամ "FL-7"-ի վրա հիմնված միջին հեռավորության հականավային "FL-10" հրթիռներ³⁹: Նույն թվին Իրանը Չինաստանից գնել է նաև "C-802" տիպի 75 հրթիռներ⁴⁰: Ուշագրավն այն է, որ Չինաստանի արտոգործնախարար Ցուի Տանկայը, Պեկինում տված մամուլ ասուլիսի ժամանակ, հաստատելով այդ վաճառքը՝ հայտնել է. «Այլ երկրների, այդ թվում Իրանի հետ փոքր քանակությամբ սովորական սպառազինության ոլորտում մեր պայմանավորվածությունները միանգամայն ադեկվատ են ու օրինական»⁴¹:

ԱՄՆ-ի պաշտպանության գերատեսչության պաշտոնյաների համաձայն՝ 1997թ. հունիսին Իրանն առաջին անգամ հաջողությամբ "F-4" կործանիչներից չինական արտադրության "C-801" օդային բազայավորմամբ թևավոր հրթիռներ է փորձարկել: 1997թ. կեսերին Իրանը ԶԺՀ-ից ձեռք է բերել նավային բազայավորմամբ "C-802" տիպի մոտավորապես 60 հրթիռներ և մի քանի ավիամերձ "C-802"-ի մարտկոցներ տեղադրել Արաբական թերակղզու արևելյան հատվածի ռազմավարական նշանակություն ունեցող Քեշմ կղզում⁴²:

Ստոկհոլմի Միջազգային Խաղաղության Հետազոտական Ինստիտուտի (SIPRI) ենթադրությամբ՝ Իրանը մասնակցել է չինական "M-18" և "DF-25" տիպի թևավոր հրթիռների արտադրության նախագծին: "M-18" Իրանում հայտնի է իբրև «Թոնդար-68»: Մինչդեռ չինական աղբյուրների համաձայն՝ "DF-25" ծրագիրը դադարեցվել էր⁴³:

Չին-իրանական ռազմատեխնիկական համագործակցության շրջանակներում Պեկինը Թեհրանին ոչ միայն զենքի պատրաստի նմուշներ է վաճառել, այլ դրանց արտադրության համար մի շարք տեխնոլոգիաներ տրամադրել: Պեկինն աջակցություն է ցուցաբերել Իրանի ռազմաարդյունաբերական համալիրի ստեղծման գործին, որն արդեն ի վիճակի է արտադրել կարճ շառավղով գործող հրթիռներ, հրետանային համակարգեր, մարտական նավեր և մոտորանավեր⁴⁴: Դեռ ավելին, ԶԺՀ-ը հրթիռային բաղադրիչներ և տեխնոլոգիաներ է արտահանել Հյուսիսային Կորեա, որը դրանց հետ կապված տարբերակները փոխանցել է Իրան, Սիրիա, Լիբիա և Եգիպտոս⁴⁵:

Ենթադրվում է նաև, որ Իրանի կողմից արտադրվող "Fateh A-110" «ցամաք-ցամաք» տիպի հրթիռները կատարելագործվել են Պեկինի օգնությամբ, որոնց ցամաքային փորձարկումը դիտելու նպատակով 1997թ. իրանցի բազմաթիվ ինժեներներ են գործուղվել ԶԺՀ: Վերջինս Իրանին տրամադրել է նաև հրթիռների փորձարկման համար անհրաժեշտ սարքավորումներ⁴⁶:

2002թ. մայիսի 17-ի "The Washington Times"-ի համաձայն՝ Զինաստանն Իրանին "C-14" հրթիռային բարձր արագագործությամբ պարեկային նավեր է վաճառել, որոնք ի վիճակի են կրել "C-701" տիպի 8 հականավային թևավոր հրթիռներ⁴⁷:

Հարկ է նշել, որ եթե Արևմուտքի կարծիքով՝ թևավոր հրթիռների վաճառքը վտանգ է ներկայացնում Իրանի կողմից Պարսից ծոցի օդային ուղիների վերահսկողության և ԱՄՆ-ի նավերին սպառնալիք ներկայացնելու տեսանկյունից, ապա բալիստիկ հրթիռների վաճառքն Արևմուտքին՝ հատկապես ԱՄՆ-ին մտահոգում է ցամաքային բազայավորմամբ թիրախների դեմ օգտագործելու հնարավորության և զանգվածային ոչնչացման զենքի առաքման համակարգ ծառայելու տեսանկյունից⁴⁸: Այդ մտահոգությունները կապված են 1980-ականների կեսերին Պեկինի կողմից Իրանին "HQ-7" և "HQ-2" «ցամաք-օդ» տիպի 130 հրթիռների վաճառքի, իսկ 1980-ականների վերջերին՝ Իրանի մեծագույն հրթիռային գործարանի (Իսֆահանում) կառուցման աշխատանքներին (Հյուսիսային Կորեայի հետ համագործակցության շրջանակներում) Պեկինի ցուցաբերած օգնության հետ: Ամերիկյան "Defense News"-ի (1993թ. հոկտեմբերի համարի) համաձայն՝ Իրանն ու ԶԺՀ-ը գործարք են կնքել Իրանին 5 մլրդ. ԱՄՆ դոլլար արժողությամբ չինական "M-11" տիպի 600 բալիստիկ հրթիռների վաճառքի վերաբերյալ, որոնց առաքման մասին աղբյուրը չի հիշատակում⁴⁹:

ԿՀԿ-ի համաձայն՝ ռուսական, հյուսիս-կորեական և չինական որոշ կազմակերպություններ 2001թ. առաջին կեսին⁵⁰ և 2002թ. սկզբին՝ "M-9" և "M-11" տիպի բալիստիկ հրթիռների հետ կապված սարքավորումներ, տեխնոլոգիաներ և փորձագիտական տեղեկատվություն են տրամադրել Իրանին⁵¹: Նույն աղբյուրի տվյալներով՝ 2001թ. չինական կազմակերպություններն Իրանին, Հյուսիսային Կորեային և Լիբիային երկակի օգտագործման հետ կապված տեխնիկական օգնություն են ցուցաբերել:

Փաստենք, որ 2002թ. փետրվարին ԱՄՆ-ին չհաջողվեց Զինաստանից խոստում կորզել՝ Իրանին և Հյուսիսային Կորեային միջուկային զենքի և հրթիռային տեխնոլոգիաների վաճառքից հրաժարվելու մասին⁵²: Ընդհակառակը, 2002թ. ապրիլին ԶԺՀ-ի նախագահ Զիան Զեմինի՝ Իրան կատարած այցելությունն առաջընթաց ապահովեց չին-իրանական ռազմատեխնիկական համագործակցության ոլորտում, որի ընթացքում իրանական կողմը, նախևառաջ, շահագրգռվածություն հանդես բերեց ԶԺՀ-ից ավիացիոն տեխնիկայի ձեռքբերման, ՂԾՈՒ-ի (ռազմա-ծովային ուժեր) զարգացման ուղղությամբ աջակցության սպառնալիքով, հրթիռային տեխնիկայի արտոնագրված արտադրության մեջ⁵³:

Որոշ տեղեկությունների համաձայն՝ ՉԺՀ-ի նախագահի վերոնշյալ այցելությունից մեկ ամիս անց Թեհրանը Չինաստանից ձեռք բերեց "C-701" հականավային թևավոր 7-8 հրթիռներով հանդերձավորված բարձր արագագործությամբ «կատամարան» պարեկային նավեր⁵⁴։ Իրանական նավատորմում որակավորան դասընթացներ անցկացնելու և պարեկային նավերի վրա տեխնիկական աշխատանքներ իրականացնելու նպատակով մի խումբ չինացի տեխնիկական մասնագետներ գործուղվեցին Իրան⁵⁵։

Ենթադրվում է, որ Չինաստանը մասնակցություն ունի նաև Իրանի Սեմնան գործարանում կոշտ վառելիքով աշխատող հրթիռների արտադրության գործընթացին և աջակցություն է ցուցաբերում իրանական կարճ շառավղով և հրետանային հրթիռների՝ «Իրան-130»-ի հետ կապված ծրագրերին։ Կարծիքներ կան նաև, որ Իրանը Չինաստանի օգնությամբ 160 կմ. շառավղով գործողությամբ «Իրան-130» հրթիռը՝ «Մուշակ 160-ը», կատարելագործել է 200 կմ. շառավղով 500 կգ. օգտակար քաշով «Մուշակ 200»-ի։ Երկու երկրներն արտադրում են նաև կարճ շառավղով (105 մղոն) և կոշտ վառելքով աշխատող բալիստիկ նոր "NP-110" տիպի հրթիռներ։ Ենթադրվում է նաև, որ ԶԺՀ-ն Իրանին տրամադրում է բալիստիկ հրթիռների հետ կապված տեխնոլոգիաներ, կատարելագործված կառավարման համակարգեր, որոնք Իրանը պատրաստվում է օգտագործել կոշտ վառելիքով աշխատող 1000-1500 կմ. շառավղով «Ջելզալ-3» հրթիռների արտադրության մեջ⁵⁶։

Նշենք, որ Իրանի կողմից չինական զենքերի ձեռքբերումները ևս մտահոգում են Արևմուտքին, հատկապես ԱՄՆ-ին՝ Իրանի կողմից տարածաշրջանային ահաբեկչական խմբերին հովանավորման տեսանկյունից⁵⁷։ Ենթադրվում է, որ Սիրիայի և Լիբիայի հետ մեկտեղ, Իրանը 50-200 մլն. դոլարի տարեկան ֆինանսական և նյութական օգնություն է ցուցաբերում «Հիզբալլահ»-ին և «Համաս»-ին։ Կարծիքներ կան, որ 2006թ. հուլիսից-օգոստոս Իսրայելի և «Հիզբալլահ»-ի միջև հակամարտության ընթացքում վերջինս չինական արտադրության հրթիռներով մծբակոծել է Բեյրութի ծովափին կայանած իսրայելական ռազմանավերը։ Թեև «Հիզբալլահ»-ն իր վրա է վերցրել հարձակումների պատասխանատվությունը, այնուհանդերձ, ենթադրվում է, որ հրթիռները տրամադրվել են իրանական կառավարության կողմից⁵⁸։ Թեև ԶԺՀ-ի մերձավորարևելյան պատվիրակ Սան Բիզանը՝ ԶԺՀ-ի Գազայի ռեզիդենտը, լրագրողներին տված իր հարցազրույցում հերքել էր պաշտոնական Պեկինի կողմից «Հիզբալլահ»-ին զենքի վաճառքի հնարավորությունը՝ միաժամանակ չբացառելով երրորդ կողմի միջոցով "C-802" հրթիռների փոխանցումը «Հիզբալլահ»-ին⁵⁹։

Նշենք, որ միջազգային ահաբեկչությանը հովանավորող պետությունների կողմից հրթիռային և զանգվածային ոչնչացման զենքի ստեղծման ծրագրերին Չինաստանի աջակցության կանխարգելման նպատակով 2005թ. դեկտեմբերի երկրորդ կեսին ԱՄՆ-ը պատժամիջոցներ կիրառեց 2004թ. Իրանին քիմիական զինանյութ և հրթիռային տեխնոլոգիաներ վաճառող չինական որոշ ընկերություն-

մերի նկատմամբ: Պեկինն իր կողմից «սխալմունք» գնահատեց ինչպես ԱՄՆ-ի վերոնշյալ, այնպես էլ նախկինում կիրառած պատժամիջոցները⁶⁰:

Փորձագետները գտնում են, որ հակառակ ԱՄՆ-ի կողմից Հրթիռային Տեխնոլոգիաների Վերահսկողության Ուժի մի (MTCR) պայմանների խախտման մեջ Չինաստանի հասցեին ուղղված մեղադրանքներին կամ վերջինիս նկատմամբ տարբեր բնույթի պատժամիջոցների կիրառմանը, Պեկինն այնուհանդերձ կընդլայնի թեհրանի հետ իր ռազմավարական համագործակցությունն ինչպես ռազմական՝ մասնավորապես հրթիռային և միջուկային սպառազինության ոլորտներում, այնպես էլ տնտեսության՝ հատկապես էներգետիկ սեկտորում և այլ բնագավառերում: Ըստ էության, Պեկինի համար թեհրանը կարող է ՄԱ-ի և Կենտրոնական Ասիայի աշխարհաքաղաքական խաղում դիվանագիտական լծակ, ՉժՀ-ի արագ աճող տնտեսության համար էներգիայի կարևոր աղբյուր և չինական ապրանքների արտահանման շուկա ծառայել: Իր հերթին, թեհրանը Պեկինին համարում է տարածաշրջանային և համաշխարհային կարևոր ուժ, որն ի վիճակի է դառնալ երրորդ աշխարհի առաջնորդներից մեկը⁶¹: Երկու երկրների միջև ռազմաքաղաքական և տնտեսական հարաբերությունների ընդլայնմանը նպաստում է նաև ՄԱ-ում և Կենտրոնական Ասիայում ԱՄՆ-ի ռազմահանգրվաններով (Իրաք, Աֆղանստան, Ղրղզստան և Ուզբեկստան) «շրջապատված» լինելու հանգամանքը: Երկու երկրները հանդես են գալիս ռազմավարական գործընկերության սկզբունքով գործող բազմաբևեռ աշխարհի օգտին՝ միջազգային խնդիրներում ՄԱԿ-ին առավել ծանրակշիռ դեր վերապահելով:

Թեև փորձագետների կարծիքով՝ Իրանում իրաքյան կամ աֆղանական իրադարձությունների կրկնման դեպքում ՄԱ-ի նախքան ԱՄՆ-ի վերահսկողության տակ հայտնվելու հեռանկարն օբյեկտիվորեն չի համապատասխանում ՉժՀ-ի շահերին, այնուհանդերձ, Պեկինը շահագրգռված չէ ԱՄՆ-ի հետ հարաբերությունների սրման մեջ: Այս առնչությամբ Պեկինը վարում է միանգամայն շրջափառ քաղաքականություն՝ խուսափելով Արևմուտքի հետ հնարավոր բախումներից՝ միաժամանակ ընդլայնելով Իրանի հետ տարբեր ոլորտներում հաստատված համագործակցությունը:

AGHAVNI HARUTYUNYAN

ON THE SINO-IRANIAN MISSILE COOPERATION

Iran and China both are civilizations with deep historical roots, rich cultural traditions and imperial pasts. The fact that the two countries have no history of war and conflict, contributed to the development of positive relations between two countries. Both countries having suffered from humiliation of neocolonialism and experienced anti-imperialist and nationalist self-assertion struggle in the twentieth century.

Diplomatic ties between China and Iran reestablished in March 1979 after recognizing the government of Islamic Republic of Iran by Beijing. China viewing Iran as a bastion against Soviet expansion toward Persian Gulf and Southwest Asia, took steps to reestablish good relations with

Tehran while maintaining a stable relationship with the United States. Following the Soviet invasion of Afghanistan, China was even more concerned to strengthen ties with Iran.

For China, improved Sino-Iranian relations including arms sales. In the 1980's China was Iran's largest single military supplier, reaching about one-third of Iran's imports.

The China-Iran military relationship largely began in the Iran-Iraq War (1980-1988), when Beijing seeking to obtain support for China's military modernization, as well as cash for economic development, provided arms to both sides of the Iran-Iraq War. Practically the Iran-Iraq War created a rare window of opportunity for Beijing to penetrate the Middle East arms market for the first time and Tehran welcomed these developments being desperate for any supplies given U.S. sanctions and Soviet reluctance to provide weapons. The military relationship was based in China's provision of thousands of tanks, artillery pieces, several hundred of surface-to-air, surface-to-surface, air-to-air cruise, and ballistic missiles, as well as thousands of antitank missiles, more than a hundred fighter aircraft, dozens of small warships and fast-attack boats to carry the ballistic missiles. These provisions Washington considered as a threat to the U.S. fleet in the Gulf.

Following the war, two major deals were struck, the first in 1992 and the second in 1996. These agreements were the basis for China's emergence as Iran's second-leading supplier of conventional arms after Russia for the period. Like China's cruise missile sales, China's ballistic missile transfers to Iran have caused significant concern in the West, especially in the United States. While the primary concern with cruise missiles has been their implications for Iran's ability to control oil traffic in the Persian Gulf, or possibly to threaten U.S. naval vessels, the concern over ballistic missiles is based on their possible use in attacks on land-based targets, and particularly their possible use as delivery systems for weapons of mass destruction.

It is widely believed that China has assisted Iran in the development of its ballistic and cruise missile production capability. China appears to have made significant contributions to Iran's indigenous military production capability through the provision of scientific expertise, technical cooperation, technology transfers, production technologies and dual-use transfers.

China's relations with terrorism-sponsoring governments in the region including Iran, Libya, and Syria, as well as the proliferation of ballistic missile technologies and other weapons to these countries, has already created a source of tension between the United States and China.

The most recent controversies concerning Chinese technology transfers to Iran's indigenous ballistic missile programs concerned the alleged transfers of numerous missile-related technologies. Although conventional arms transferred by China during the period of 1995-2005 represented just 18% of the total value of Iran's arms imports and hasn't affected the conventional military balance in the region.

Given the ongoing controversies between Iran and the West, Sino-Iranian ties are also a source of potential friction for Sino-U.S. relations. But China hasn't interested in severing relationship with USA, pursuing cautious policy and avoiding possible collision with the West meanwhile maintaining good relations with Iran in various fields of cooperation.

ՇԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Белов Е., Ушаков В., Китаи-Иран: состояние и перспективы отношений (1978-1988гг.), Восток и Современность, Научно-информационный Бюллетень, 4 (50), Москва, 1988, с. 37-38. Նախքան Իսլամական հեղափոխության իրադանակը, Պեկինը ողջունում էր Իրանի շահի «հակակայսերապետական և հակազաղութային» քաղաքականությունը՝ շահական Իրանը «Հյուսիսի» ԽՍՀՄ-ի

- դեմ «պաշտպանական գոտի» դիտելով: Սրկու երկրների հակախորհրդային դիրքորոշումը միաժամանակ համապատասխանում էր տարածաշրջանում ԽՍՀՄ-ին հակազդելու ԱՄՆ-ի ռազմավարությանը: Այս մասին տե՛ս Машин В., Яковлев А., Персидский Залус в планах и политике Запада, Москва, 1985, с. 56-64.
2. , Chinese Arms Exports To Iran, Middle East Reviv of International Affaires, Meria, Journal, Vol. 2, No. 2, May 1998, p. 4. . 1979թ. հուլիսին ՉԺՀ-ի Կոմկուսի Կենտկոմը և Պետխորհրդի նախագահ Խուա Գոֆենը թեփրանում Պակիստանի դեսպանատան միջոցով ԻԻՀ-ն ու այաթոլլահ Խոմեյնու գլխավորությամբ իսլամական հեղափոխության իրենց աջակցությունը հայտնեցին և ներում խնդրող բանավոր ուղերձ հղեցին 1978թ. օգոստոսին Իրանի շահին կատարած այցի համար: Այս մասին տե՛ս Белов Е., Ямаков В., նշվ., էջ 37-38:
3. Calabrese J., China and Iran: Partners Perfectly Mismatched, Middle East Institute, Manuscript, August 2006, p. 3.
4. Beijing Review, Vol. 22.1, No 25, June 1979, p. 27.
5. Beijing Review, Vol. 23.1, No 4, January 1980, pp. 11-12.
6. , նշվ. աշխ., էջ 4:
7. Վիետնամի կողմից Կամբոջայի ռազմական շրջափակումը ևս գնահատվում էր իբրև ԽՍՀՄ-ի կողմից «դեպի հարավ» ռազմավարության իրագործման հնարավորություն:
8. Mohamed Bin Huwaidin, Mohamed Mousa Mohamed Ali Binhuwaidin, China's Relations with Arabia and the Gulf, 1949-1999, published by Routledge, 2002, p. 111.
9. Белов Е., Ямаков В., նշվ. աշխ., էջ 44: 1985թ. ՉԺՀ-ի արտգործնախարար Ու Սուեյցանն այցելեց Իրաք՝ հանդիպելով Իրաքի նախագահ Սադդամ Հուսեյնին, որին փոխանցեց Չինաստան պաշտոնական այց կատարելու նպատակով ՉԺՀ-ի նախագահ Լի Սյաննյանի հրավերը: Հրավերըն ու Սադդամ Հուսեյնի կողմից նրա ընդունումը բնականաբար դուր չեկավ Իրանի ղեկավարությանը:
10. FBIS-CHI-84-101, 23.5.1984, p. 11.
11. Mohamed Bin Huwaidin, Mohamed Mousa Mohamed Ali Binhuwaidin, նշվ. աշխ., էջ 111:
12. ՉԺՀ-ը պաշտպանեց 1987թ. հուլիսի 20-ի ՄԱԿ-ի ԱՆ-ի 598-րդ բանաձևը, որով պահանջվում էր իրան-իրաքյան ճակատում հրադադար հաստատել և զորքերը հեռացնել 1975թ. սահմաններին: 1987թ. սեպտեմբերի 30-ին Ու Սյուեյցանը հայտարարեց, որ ՄԱԿ-ի ԱՆ-ի 598-րդ բանաձևը «իրան-իրաքյան հակամարտության կարգավորման համար բարենպաստ հող է»՝ նշելով Իրանի կողմից բանաձևը չընդունելու դեպքում, հետագա քննարկումներին մասնակցելու Պեկինի պատրաստականությունը: Գործնականում բանաձևի ընդունումը Սաուդյան Արաբիայի և Օղջի արաբական երկրների հետ հարաբերությունների բարելավման նպատակ էր հետապնդում: Այս մասին տե՛ս Белов Е., Ямаков В., նշվ. աշխ., էջ 44-45:
13. FBIS-CHI-87-166, 27.8.1987, pp. 3-4.
14. Պեկինն իրան-իրաքյան պատերազմի ընթացքում հակամարտող երկու կողմերին զենք է մատակարարել: Այս մասին տե՛ս Flynt Leverett and Jeffrey Bader, Managing China-U.S. Energy Competition in the Middle East, The Washington Quarterly, 29:1, Winter 2005-06, p.188.
15. Shichor Y., Competence and Incompetence: The Political Economy of China's Relations with the Middle East, Asian Perspective, Vol. 30, No. 4, 2006, p. 46. 1985թ. ՄԱ է ներմուծվել չինական զենքի առաքումների 100%, իսկ 1986թ. չինական զենքի վաճառքի հետ կապված համաձայնագրերի 94% ստորագրվել են ՄԱ-ի երկրների հետ: Իրան ներմուծվող զենքի 1/3-ը ստացվում էր Չինաստանից՝ կազմելով 7 մլրդ. ԱՄՆ դոլլար:

16. , նշվ. աշխ., էջ 4:
17. The Washington Times, 10.3.1988; Shichor Y., Mountains Out Of Molehills: Arms Transfers In Sino-Middle Eastern Relations, Middle East Review of International Affairs, Vol. 4, No. 3, September 2000, p. 3. jv3n1a4.html.
18. Dennis Van Vrancken Kickley, New Directions in China's Arms Export Policy: An Analysis of China's Military Ties with Iran, Asian Affairs: An American Review, 17:1, 1990, pp.15-29.
19. Barry Rubin, China's Middle East Strategy, Middle East Review of International Affairs, Vol. 3, No. 1, March 1999, p. 3. jv3n1a4.html.
20. Белов Е., Ушаков В., նշվ. աշխ., էջ 42:
21. Wall-Street Journal, 22.6.1985.
22. Bates Gill, նշվ. աշխ., էջ 6: 1980-ականների վերջերին, "Silkworm" հականավային 350 հրթիռներ առաքվեցին ՄԱ-ի երկրներ՝ ներառյալ Եգիպտոս, Իրաք և Իրան: Այս մասին տե՛ս Shichor Y., Mountains Out Of Molehills: Arms Transfers In Sino-Middle Eastern Relations, նշվ. աշխ., էջ 4:
23. New York Times, 15.3.1987.
24. Белов Е., Ушаков В., նշվ. աշխ., էջ 42:
25. Bates Gill, նշվ. աշխ., էջ 6:
26. Bermudez J., North Korea's HY-2 'Silkworm' Programme, - Jane's Soviet Intelligence Review, Vol. 1, No. 5, May 1989, pp. 203-207.
27. Белов Е., Ушаков В., նշվ. աշխ., էջ 42-43: Չինաստանը չափազանց շահագրգռված էր ԱՄՆ-ից և վերջինիս ՆԱՏՕ-ի դաշնակիցներից ժամանակակից տեխնիկա և տեխնոլոգիա ստանալու հարցում, որի դադարեցումը կամ կրճատումը կարող էր լրջորեն կասեցնել ՉԺՀ-ում 1970-ականների վերջերից սկիզբ առած արդյունաբերության և տնտեսության արդիականացման գործընթացը:
28. Bates Gill, նշվ. աշխ., էջ 7:
29. Белов Е., Ушаков В., նշվ. աշխ., էջ 43:
30. Bates Gill, նշվ. աշխ., էջ 7:
31. Белов Е., Ушаков В., նշվ. աշխ., էջ 45:
32. The Washington Times, 3.6.1988.
33. ԱՄՆ-ի նախագահ Կարտերի վարչակազմը հույս ուներ ԽՍՀՄ-ի դեմ ՉԺՀ-ի հետ «ռազմավարական դաշինք» կնքել, որի նպատակով 1980թ. հունվարի 6-ին ԱՄՆ-ի պաշտոնախարար Հարոլդ Բրաունը ժամանեց Պեկին՝ նշանավորելով երկու երկրների միջև պաշտպանության ոլորտում կապերի հիմնադրումը: Այս մասին տե՛ս Eden Y. Woon, Chinese Arms Sales and U.S.-China Military Relations, JSTOR Asian Survey, Vol. 29, No. 6, June 1989, p. 601.
34. Fisher R., How America's Friends Are Building China's Military Power, The Heritage Foundation Leadership For America, Backgrounder #1146, 5.11.1997. .
35. Որոշ աղբյուրների համաձայն՝ Չինաստանի օգնությամբ Իրանը "HY-2" հրթիռների տուրքոռեակտիվ և օդային-ռեակտիվ շարժիչները կատարելագործել է գործողության երկար շառավիղով և մեծ ճշգրտությամբ:
36. Bates Gill, նշվ. աշխ., էջ 8:
37. Ali Nuri-Zadeh, Tehran Seeking To Purchase Additional Long-Range Missiles, Al-Sharq Al-Awsat, London, in FBIS-NES, 29.8.1996. Որոշ տեղեկությունների համաձայն՝ Իրանը ՉԺՀ-ից արագընթաց/գրոհող նավեր է ձեռք բերել՝ հրթիռները տեղափոխելու նպատակով:
38. Calabrese J., նշվ. աշխ., էջ 9:
39. Bates Gill, նշվ. աշխ., էջ 8:

40. Ji Hye Shin and Tkacik J., China and the Middle East: A New Patron of Regional Instability, The Heritage Foundation. Leadership For America, 26.8.2006. <http://www.heritage.org/Research/AsiaandthePecific/bg1974.cfm>. Shirley Kan, China and Proliferation of Weapons of Mass Destruction and Missiles: Policy Issues, Congressional Research Service Report for Congress, 22.7.2003, p. 7. Blumenthal D., Providing Arms China and the Middle East, The Middle East Quarterly, Vol. XII, No. 2, Spring 2005. ; China Becomes Increasingly Involved in the Middle East, Power and Interest News Report, 10.3.2006. .
41. Lippman T., U.S. Confirms China Missile Sale to Iran, - Washington Post, 31.5.1997, p. A15.
42. Bates Gill, նշվ. աշխ., էջ 8: Ուշագրավն այն է, որ 1997թ. հոկտեմբերին ԱՄՆ-ի և ՉԺՀ-ի նախագահներ Բ. Զինթրենի և Չիան Չեմինի համդիպմանը նախորդած բանակցությունների արդյունքում երկու կողմերը համաձայնության էին եկել Իրանին չինական թևավոր հրթիռների վաճառքի հարցում:
43. Arnett E., Iran's Missile Ambitions Scaled Down, Says SIPRI, - Jane's Defense Weekly, 16.4.1997, p. 16. Lennox D., Co-operation Boosts Missile Proliferation, - Jane's Intelligence Review, January 2002, p. 41. «Թոմոդար-68»-ը չինական "YJ-1/-2" "C-801/-802" հրթիռների իրանական տարբերակներն են:
44. .
45. China Continues to Export Missile Tech to Mid-East, - Middle East Newsline, Jerusalem, 21.1.2002.
46. Iran Begins Production of New Surface-to-Surface Missile, Agence France Presse, 24.9.2002; Iran Missile Program in Line with International Criteria, IRNA, 24.9.2002, via FBIS Document IAP20020924000098; U.S. Credits China for Improved Iran Missiles, Geostrategy, 24.9.2002. .
47. Gertz B. and Scarborough R., Iran's Missile Boats, The Washington Times, 17.5.2002; . ԱՄՆ-ի վարչակազմը հայտարարել էր Իրանին քիմիական զենքի հետ կապված տեխնոլոգիաներ և թևավոր հրթիռներ տրամադրող չինական 8 ընկերությունների և արտահանող կազմակերպությունների նկատմամբ տնտեսական պատժամիջոցներ կիրառելու իր մտադրության մասին:
48. Bates Gill, նշվ. աշխ., էջ 9: Ենթադրվում է, որ տարածաշրջանի թիրախները կարող են ընդգրկել ԱՄՆ-ի ռազմահանգրվանները, բնակավայրեր, պահակակետեր, անգամ խրախելական թիրախներ:
49. Gertz B. and Scarborough R., Inside the Ring, - The Washington Times, 22.2.2002.
50. Unclassified Report to Congress on the Acquisition of Technology Relating to Weapons of Mass Destruction and Advanced Conventional Munitions, 1 January Through 30 June 2001. <http://www.cia.gov>.
51. Schloss G., China Arms Entwined in "Axis of Evil", - South China Morning Post, 11.2.2002. .
52. China Makes No Promises on Arms Sales, - Global News Wire, 25.2.2002; <http://www.lexis-nexis.com/>; Wagner A., No Deal Reached on Chinese Missile Proliferation, Arms Control Today, March 2002. <http://www.armscontrol.org>. 2002թ. հունվարին Վաշինգտոնը պատժամիջոցներ կիրառեց չինական երկու ընկերությունների նկատմամբ՝ Իրանին քիմիական և կենսաբանական զենքի հետ կապված տեխնոլոգիաներ տրամադրելու համար:
53. .
54. Gertz B. and Scarborough R., Iran's Missile Boats, The Gertz File: Notes from the Pentagon, 17.5.2002. . Ji Hye Shin and Tkacik J., նշվ. աշխ.:
55. Ji Hye Shin and Tkacik J., նշվ. աշխ.:
56. Bates Gill, նշվ. աշխ., էջ 11:

57. Chietigj Bajpae, China Becomes Increasingly Involved in the Middle East, - Power and Interest News Report, 10.3.2006. .
58. Ji Hye Shin and Tkacik J., նշվ. աշխ.:
59. China Denies Hezbollah Arms Export, - The Daily Telegraph, Sydney, 2.8.2006. .
60. The Washington Times, 27.12.2005. Պատժամիջոցների ենթարկվեցին չինական կառավարական ընկերություններ, հնդկական երկու ֆիրմա, մեկ ավստրալիական ընկերություն: ԱՄՆ-ի Կոմերցիայի նախարարության համաձայն՝ չինական 19 ընկերություններ, այդ թվում "Huawei Technologies"-ը, աջակցություն է ցուցաբերում Իրանի, Սիրիայի և Հյուսիսային Կորեայի ոչ սովորական սպառազինությունների հետ կապված ծրագրերին: Այս մասին տե՛ս China Continues to Export Missile Tech to Mid-East, Middle East Newslne, Jerusalem, 21.1.2002.
61. Թեհրանը Պեկինին կարևոր գործոն է դիտում նաև Իրանի տնտեսության, պաշտպանության և միջազգային թատերաբեմում Թեհրանի շահերի պաշտպանության տեսանկյունից: